

בנימין אליצור
לסדרו ודרך הדפסתו של מחזור ארם צובה

ספר זכרון לפרופ' מאיר בניהו

חלק שני
קבלה ומחשבת ישראל
ספרות, שירה, פיוט ותפילה

עורכים
משה בר-אשר, יהודה ליבס,
משה עסיס ויוסף קפלן

כרמל • ירושלים

המרכז לחקר התפוצות
ע"ש גולדשטיין-גורן
GOLDSTEIN-GOREN
DIASPORA RESEARCH
CENTER

ירושלים תשע"ט

לסדרו ודרך הדפסתו של מחזור ארם צובה

בנימין אליצור

המחזור הקדום של ארם צובה, היא קהילת חלב, העסיק במשך שנים רבות את פרופ' מאיר בניהו ז"ל, והוא חלם על הוצאתו לאור במהדורה פקסימילית. זמן מועט לפני פטירתו הצליח בנו חנן לממש את החלום, ומהדורת צילום מפוארת של המחזור הופיעה בהוצאת יד הרב נסים. את דבריי לזכרו של מאיר בניהו אקדיש אפוא לעיון מחודש במחזור זה, על פי עותקים מקוריים שלו.

א. השתמרות המחזור והקולופון שבסופו

מחזור ארם צובה נדפס, כידוע, לראשונה בבית דפוסו של הבומבירגי בוינציאה בשנת רפ"ז על ידי קורונליו אדל קינד בהזמנת ר' אברהם בן אהרן בנבנשת. הקולופון שבסוף הכרך השני של המחזור הועתק כמה וכמה פעמים: הדפיס אותו אהרן פריימן על פי עותק שהיה בידי אברהם ברלינר, ולימים הופקד בספרייה העירונית של פרנקפורט.¹ גם דוד סלימאן ששון ציטט את הקולופון בקטלוג של ספריו, אהל דוד, תוך כדי דיון

* תודתי נתונה לאחראית מדור הנדירים בספרייה הלאומית, הגב' עפרה ליברמן, שאפשרה לי לבדוק את כל עותקי מחזורי ארם צובה שבספרייה הלאומית במקורם. רבים מן התיאורים והמסקנות הבאים במאמר זה לא היו אפשריים בלי בדיקת הספרים במקור. כמו כן אני מבקש להודות למר חנן בניהו, על שהעמיד לרשותי את צילומי המחזור שבספרייה הלאומית על שני כרכיו, וכן צילומים של דפים נוספים מן העותק שבבית המדרש לרבנים בניו יורק.

1 ראה גם שם, עמ' 59. מספר המחזור בספרייה בפרנקפורט היה A. Freimann, "Zum Machsor Ritus von Aleppo", *ZfHB* 16 (1913), p. 65. על מקור הקולופון ראה גם שם, עמ' 59. מספר המחזור בספרייה בפרנקפורט היה Frankf. Stadtbibliothek. Auct. Hebr. Anon. 1415 (ראה A. Freimann, "Daniel Bomberg und seine hebraische Druckerei", *Aus Meiner Bibliothek*, Berlin 1898, pp. 6–7), והוא הועתק שתיאר ברלינר בספרו (in Venedig), *ZfHB* 10 (1906), p. 88 n. 184. ניו יורק תרצ"ג, עמ' 2 מתאר כמה עותקים מפורט. גם ישראל דוידזון באוצר השירה והפיוט, ד, ניו יורק תרצ"ג, עמ' 2 מתאר כמה עותקים של המחזור, ומציין שהשתמש בעותק פרנקפורט הנ"ל. משום מה הוא מציין שעותק זה "מגיע עד דף ת"ת שהוא סוף הספר"; אבל כבר פריימן שם (עמ' 59) מציין שאחרי סיום המחזור יש גם דפים 801–816 בהם מודפסים ענייני "עבור" בערבית ולאחריהם קונטרס 103 שנדפס בו המפתח. דוידזון התכוון כנראה שהמחזור עצמו מסתיים בדף ת"ת, וכפי שכתוב שם בסופו "תם ונשלם תהלה לאל עולם".

בנימין אליצור

בנוסח הקידוש לילי פסחים.² הקולופון נדפס גם על ידי א"מ הברמן.³ אולם הטפסים של המחזור ששימשו כמקור להעתקות אלו נעלמו. באחרונה נתגלה עותק המכיל את הדף האחרון שעליו נדפס הקולופון הנ"ל.⁴ מעתה אפשר אפוא להביא אותו על פי שורותיו המקוריות (שאינן מובלטות בהדפסות הקודמות), וזה לשונו:

נדפס עם רב העיון על ידי קרניאל יצ"ו

בן צרוך אד"ל קינ"ד ז"ל צמזות המפואר

ר' אברהם יצ"ו צכ"ר אהרן בן

צנ"שת נ"ע צמדש

תמוז רפ"ו

בויציאה

לרוע המזל לא נשתמר כנראה אף לא עותק אחד שלם ועמודים בודדים עדיין חסרים, ובתוכם הקונטרס הראשון שבכרך א.⁵ מהדורה נוספת של המחזור נדפסה בבית

2 ראה ד"ס ששון, אהל דוד, אוקספורד 1932, עמ' 315. בשעה שששון כתב את הדברים עדיין היה ברשותו רק כרך ב של המחזור, ועוד ארבעה דפים מכרך א. מאוחר יותר הוא הצליח לרכוש גם עותק של חלק א. עותק זה ייחודי: הוא נדפס על קלף (קונטרס 34 [דפים רסה-רעב] היה חסר בעותק זה והושלם מעותק אחר שנדפס על נייר). עותק זה נמכר בשנת 1970, והיום הוא שמור בספרייה הלאומית (ראה בקטלוג התערוכה "כתבי יד ודפוסים נבחרים: תערוכה מאוצרות בית-הספרים הלאומי והאוניברסיטאי", ירושלים תשמ"ה, עמ' 52, פריט 42; א' יערי, 'לקוטים ביבליוגרפיים: כד. ספרי דפוס על קלף בגנזי ששון', קרית ספר כד [תרצ"ח], עמ' 391, מס' 12 המצוטט שם, וי' יודלוב, 'דפוס קלף בבית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי', אסופת קרית ספר, ירושלים תשנ"ח, עמ' 261 והערה 4 שם ועמ' 268, מס' 16). עותק זה שימש גם את המוציאים לאור של מהדורת הצילום. בחלק ב שהיה ברשותו של ששון היו חסרים כשמונים דפים בראשו ועוד מעט דפים באמצעו. נראה שאת הקולופון הוא ציטט מן העותק שברשותו. לא הצלחתי לברר היכן העותק כיום. גם במאמרו "בואי תימן", הצופה לחכמת ישראל ח (תרפ"ד), עמ' 311 מצטט ששון קולופון זה.

3 א"מ הברמן, המדפיס דניאל בומבירגי ורשימת ספרי בית דפוסו, צפת תשל"ח, עמ' 58. לא ברור מניין העתיק הברמן את הקולופון, וייתכן שהשתמש באחד מפרסומי קודמיו.

4 במכירה פומבית שהתקיימה בירושלים בכ"ג בכסלו תשע"ב מטעם בית המכירות "קדם" נמכר עותק של המחזור וסוף הכרך השני בו שלם, להוציא הדף האחרון שהיה כנראה ריק, כפי שנראה בהמשך. בקטלוג המכירה, עמ' 65, פריט 136 נדפסה תמונה של הקולופון הנ"ל וכן לוח איור הקשור לחלק ה"עבור" שבסוף המחזור. קולופון זה, הלוח הנ"ל וארבעת העמודים האחרונים של המפתח (שהקולופון נדפס בתחתית עמודו האחרון) לא נדפסו במהדורת הצילום, ירושלים תשס"ח, ולדברי ח' בניהו, שתיאר את "מעשה הספר" בכרך המבואות (עמ' 14), לא הצליחו לאתר את עמודי סוף המחזור. כיום, אם כן, כל דפי הכרך השני ידועים.

5 ב"מעשה הספר" שבכרך המבואות למהדורת הצילום (לעיל הערה 4) נאמר ש"עדיין חסרים בחלק הראשון השער ושמונת הדפים הראשונים, דף אחד באמצע ההגדה של פסח ודף אחד בסדר הסליחות (תלג) ושני הדפים האחרונים של כרך א". השער, כפי שנראה להלן ליד ציון הערה 11, הוא הראשון משמונת הדפים הראשונים. הדף מן ההגדה של פסח נמצא באחרונה בעותק

דפוסו של זואני גריפו בשנת ש"כ.⁶ המהדורה הראשונה נדפסה בהידור רב באותיות מרובעות גדולות,⁷ ואילו המהדורה השנייה נדפסה באותיות זעירות וללא הדר.⁸

ב. היבטים קודיקולוגיים

במחזור עצמו 834 דפים בשני כרכים. בכרך הראשון 440 דפים המהווים 55 קונטרסים בני שמונה דפים, כלומר בני ארבעה גיליונות כל אחד, ובכרך השני 394 דפים המהווים 49 קונטרסים, ובסך הכול 104 קונטרסים. הדפים ממוספרים באותיות, והקונטרסים בספרות. הכרך השני ממשיך את המספור של הכרך הראשון. בכל סוף קונטרס בא שומר קונטרס. מספרי הקונטרסים מופיעים בצד השמאלי התחתון של הדף הראשון בכל קונטרס.⁹ לרוע המזל לא נשתמר הדף הראשון של הקונטרס האחרון בכרך א (תלג). בסוף קונטרס 54, שהוא עמוד ב של דף תלב, יש שומר קונטרס כבכל סופי הקונטרסים בספר; ואם כן הקונטרס האחרון בכרך היה 55. בטעות מוספר הקונטרס הראשון בכרך השני, בתחתית דף השער, גם הוא במספר 55, והקונטרס האחרון ממוספר 103, כשלמעשה יש בחיבור כולו 104 קונטרסים.¹⁰ דף השער בכרך השני לא בא במניין הדפים, בניגוד לדף השער בכרך הראשון, שבו אמנם חסר הקונטרס הראשון, אבל הטקסט שחסר מ"כתר מלכות" הפותח את המחזור ממלא בדיוק שבעה דפים;¹¹ ואם כן דף השער ודאי נספר ולא סומן, כנהוג בדפוס

שנמכר במכירת "קדם" שנזכרה בהערה הקודמת. מכאן שכיום חסרים רק אחד עשר דפים מן הכרך הראשון, מהם אחד (האחרון) היה כנראה ריק, כפי שנראה להלן. כך ב, כפי שראינו, ניתן היום לשחזור בשלמותו.

6 ס' ששון במאמרו "בואי תימן" (לעיל הערה 2) מציין שבידו ההוצאה השנייה, "שהיא כמדומה לי יחידה בעולם" וחסרה בה ההתחלה; וכן באהל דוד שם מציין שבידו עותק חסר (199 דפים מח"א ו-152 מח"ב). גם בספרייה הלאומית ובספריית בית המדרש לרבנים בניו יורק עותקים חסרים, ונראה שהמהדורה השנייה נדירה אף יותר מן הראשונה.

7 אדיל קינר הוא שהנהיג כנראה לראשונה הדפסת ספרים עבריים בכתב מרובע; ראה א' ברלינר, כתבים נבחרים, ב, ירושלים תש"ט, עמ' 171. קורונליו אדיל קינר היה האחראי בדפוסו של דניאל בומבירגי על העניינים הטכניים של ההדפסה; ראה ח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי במדינות איטליה, אספמיה-פורטוגליה ותוגרמה שמלפנים, תל אביב תש"ז, עמ' 60.

8 ראה מ' בניהו, "ראשית אמרים", בכרך המבואות הנ"ל למהדורת הצילום, עמ' 9. המהדורה השנייה צונזרה מאוד; ראה מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוס ויניציאה, ירושלים תשל"א, עמ' 177-181 ושם בעמ' 180 צילום של עמוד מצונזר ממהדורה זו.

9 ראה ברלינר (לעיל הערה 1), עמ' 6.

10 דבר זה הטעה את פריימן (לעיל הערה 1, עמ' 59), שכתב שבספר היו 103 קונטרסים בני שמונה דפים כל אחד שהם 824 דפים; וכן הברמן (שם) כתב שהיו תת"ז ועוד 7 דפים, כלומר 823 (!) דפים.

11 כך עולה משחזור הטקסט החסר ושילובו בדפים החסרים, וכך עולה ממניין התיבות החסרות ביחס לטקסט שנשתמר.

ויניציאה,¹² והדף שלאחריו ודאי סומן ב. הדף הראשון בקונטרס השני ששרד הוא דף ט,¹³ ובתחתיתו אפשר בקושי לזהות את מספר הקונטרס - 2.

טעות נוספת בראש הכרך השני היא במספור הדף הראשון אחרי השער, תלד, כשהדף האחרון הממוספר בכרך הראשון גם הוא תלד (דפי המפתחות אינם כאים במניין)! הקונטרס האחרון מתחיל בדף הראשון של המפתח, והמספר הרשום בו הוא כאמור 103. בקונטרס זה, בניגוד לשאר הקונטרסים בספר המכילים ארבעה גיליונות שהם שמונה דפים, יש לכאורה חמישה גיליונות (הדף האחרון היה כנראה ריק). אבל למעשה גם כאן הקונטרס האחרון היה בן ארבעה גיליונות, והגיליון הנוסף נתחב באמצעו: בסוף הדף הרביעי יש שומר דף, בתחתית העמוד הראשון של הדף החמישי יש עיגול במקום מספר קונטרס/גיליון, ובתחתית העמוד השני של הדף השישי, כלומר בסוף הגיליון הנוסף, שוב יש שומר דף, ולמעשה אלו שומרי גיליון. הגיליון נוסף באמצע הקונטרס כדי שלא ליצור בסוף הספר גיליון בן שני דפים בלבד המועד להיתלש וללכת לאיבוד.¹⁴

בסוף כל כרך נדפס מפתח מפורט של התפילות והפיוטים שבמחזור עם מראי מקום לדפים¹⁵ שבהם מצויים התפילות והפיוטים. בשונה מכלל המחזור נדפסו המפתחות באות רש"י, כשבכל עמוד 24 שורות. בסוף הכרך הראשון חסרים מן המפתח 12 פיוטים ו"תשלום תקון סליחות" שאולי לא היה ממופתח כלל, כמו במפתח של סוף פרשת ראה, ששם כתוב "קומו ברכו ותשלום הסליחות";¹⁶ וגם אם הסליחות מופתחו אין מספרן עובר את הדף האחד (כעשרים כותרות פיוטים), ועדיין נשאר כחצי עמוד ריק. כלומר חסר לכאורה רק דף אחד המכיל טקסט.¹⁷ נראה אם כן שהעמוד האחרון נותר ריק או שנדפס בו סוף מפתח הסליחות, וייתכן שהוא הכיל גם נוסחת סיום לכרך בדומה למצוי בסוף כרך ב - מס וגלס המלך הראשון מהסידור של ק"ק חנף; ואולי בתחתית העמוד היה גם קולופון לכרך א, גם

12 כך הוא דרך משל בדפוס הראשון של התלמוד הבבלי (ויניציאה ר"פ-רפ"ג), המתחיל תמיד בדף ב, ובעקבותיו כל דפוס הבבלי עד ימינו אנו מתחילים בדף ב.

13 אמנם האות ט לא שרדה, אבל הדף שלאחריו ממוספר י (האות ניתנת לזיהוי בקושי רב), ומאן דהו כתב בעיפרון על גביה 10.

14 על דפים ריקים שנעלמים מספרים ראה במאמרי "עקבותיו של דף אבוד מכתב יד לידן של הירושלמי", קרית ספר סג (תש"ן-תשנ"א), עמ' 664.

15 ודוק: לדפים ולא לעמודים, כלומר בלא הבחנה בין עמוד א לעמוד ב.

16 דוגמה לחוסר התייחסות לסליחות במפתח של כרך א אנו רואים בעניין הבקשות שבראש הספר (הבאות בדפים טו-כה) והסליחות של שבעה עשר בתמוז (המופיעות במחזור בדפים רצו-שה): במפתח מצוינים כל הפיוטים הללו באופן כללי בלבד, בציונים "כתר מלכות ובקשות על מטתו" או "שבעה עשר בתמוז" (פירוט הפיוטים מתחיל מן הקינות לתשעה באב); זאת בניגוד לסליחות לעשרה בטבת ולתענית אסתר, המפורטות במפתח של כרך ב.

17 ראה הברמן (לעיל הערה 3), עמ' 60. גם לפניו עמד טופס שהדף האחרון חסר בו, טופס שראה אצל מוכר הספרים ר' ליפא שוואגר; ראה שם, עמ' 58.

הוא בדומה לקולופון שבסוף כרך ב, אבל בשינוי התאריך.¹⁸ זה הוא הדף השביעי בקונטרס, ולכן הדף האחרון בקונטרס, הדף השמיני, כנראה היה גם הוא ריק; אם כן שני הכרכים נסתיימו בדפים ריקים.¹⁹ אבדן הדף האחרון מסביר גם את חסרונן של דף תלג מעותק הקלף שבספרייה הלאומית: ארבעת דפי המפתחות שנשתמרו מחוברים, ומהווים את אמצעו של הקונטרס האחרון; דף תלג, כאמור, הוא חלק מן הגיליון העוטף של הקונטרס, ועם נשירת הדף האחרון בכרך (שהיה כאמור ריק) נתרופפה אחיזתו של דף תלג שהיה מחובר אליו, וגם הוא נשר ואבד. למרבה המזל לא נשר דף תלד, שנותר גם הוא בודד.

ישנן טעויות לא מעטות בפגיניציה של המחזור: בחלק הראשון מספרי הדפים רמ-רמח נדפסו בטעות רנ-רנח, ובדף העוקב חזרו ל-רמט.²⁰ במקום רעא נדפס רמא, ובמקום שנג נדפס שוב שנב (מספר הדף שלאחריו נדפס כראוי, שנד). בכרך השני במקום תרלא נדפס תרלט.

כדי להימנע במספרי הדפים מן הצירוף יה, שהוא אחד מן השמות שאינם נמחקים, סומנו ככל המחזור מספרי הדפים 15, 115 וכו' באותיות טו, קטו וכו', להוציא ריה ולא רטו כרגיל וכן תיה ולא תטו כרגיל. המספרים 16, 116 וכו' נדפסו יו, קיו וכו' ללא יוצא מן הכלל (ולא טז, קטז וכו' כנהוג היום). השימוש ב-טו במקום יה מצוי ברוב דפוסים ויניציאה, אם כי מצאנו גם שימוש ב-יה.²¹ השימוש באותית טז במקום יו מאוחר יותר בדרך כלל.²²

ג. שיבוש בעותק שנדפס על קלף

תופעה מעניינת מאוד מצויה בכרך הראשון בעותק שנדפס על קלף ושנזכר לעיל:²³ עמוד ב של דף לב מסתיים בשומר קונטרס "קבץ", והדף העוקב, שהוא הדף הראשון בקונטרס מס' 5, מתחיל "מה תעשה". ההמשך הצפוי "קבץ קויד" וכו' נמצא בהמשך

18 כפי שמצינו בספרים נוספים שנדפסו בוויניציאה בדפוס בומברג, כגון משנה תורה להרמב"ם שבא בו קולופון גם בסוף כרך ב (טבת של"ד) ובסוף החיבור כולו בסוף כרך ד (מרחשון של"ו).

19 ראה לעיל הערה 4.

20 דוידזון (לעיל הערה 1) ציין טעות זו במילים "המדפיס דלג על המספרים מן ר"מ עד רמ"ט".

21 שימוש ב"יה" במספור הדפים בא דרך משל בפסיקתא זוטרתי, ויניציאה ש"ו; בספרי, ויניציאה ש"ו (אבל במכילתא ובספרא שנדפסו שם באותה שנה - טו); בהלכות רב אלפס א-ב, ויניציאה רפ"א-רפ"ב (קיה קיו, תקיה תקיו, תשיו (!) תשיו [אבל טו יו, רטו ריו, שטו שיו, תטו תיו, תרטו תריו]); בכפתור ופרח, ויניציאה ש"ט (תיה תיו [אבל טו יו ואחרי קט מדולג עד ד ואחרי רט מדולג עד ש (!)]; במשנה תורה להרמב"ם, א, ויניציאה של"ד (קיה קיו [אבל טו יו, רטו ריו, שטו שיו]); בשתי ידות, ויניציאה שע"ח, דפוס בראגאדין (יה יו [אבל קטו קיו]); בספר הישר, ויניציאה שפ"ה (קיה קיו [אבל טו יו]); בטור אר"ח, ויניציאה ש"י, דפוס יושטיניאן (קג קטה (!) קטו קיו [אבל יד טו יו]).

22 אבל הוא עולה למשל כבר בשאלות, ויניציאה ש"ו, ושם גם טו וגם טז.

23 ראה לעיל הערה 2.

העמוד, ארבע שורות לפני תחתיתו, והעמוד מסתיים במילים "שיאמר לך", שהמשכן בראש אותו עמוד, כאמור, "מה תעשה". השורה החמישית מלמטה מסתיימת באמצע ברכת "ברוך שאמר" במילים "ברוך אל חי לעד וקיים", והעמוד העוקב צפוי היה להמשיך "לנצח", אלא שעמוד זה נותר ריק!²⁴ הדפוס בימים ההם, ולמעשה במשך כארבע מאות שנה עד להמצאת מכונות הדפוס, עבד כדפוס המשתמש באותיות מיטלטלות, כלומר יציקת אותיות עופרת, סידורן בגושי שורות וסידור הגושים בעמוד. כנראה שנתחלפו למדפיס הגוש של ארבע השורות הראשונות בעמוד עם הגוש או הגושים שלאחריו, והוא הוריד בטעות את ארבע השורות הראשונות לתחתית העמוד. משהבחין בטעות, שהרי ההמשך אינו ממשיך את השורה האחרונה בעמוד הקודם, השאיר את העמוד העוקב ריק. נראה שהתכוון להחליף את הגיליון אלא שמחמת יוקר הקלף לא עשה כן, או ששכח בתום העבודה לתקן את אשר שיבש.

דף לג ע"א

דף לב ע"ב

24 במהדורת הצילום צולמו דפים אלו מטופס בית המדרש לרבנים, ששם נדפס כראוי. דוגמה נוספת לעמודה ריקה בטופס של מנורת המאור, קושטא רע"ד, שנדפסה כראוי בטפסים אחרים ראה אצל י' ריבקנד, "יקדוקי ספרים", קרית ספר ב (תרפ"ה), עמ' 59, מס' 9. וראה שם בעמ' 55 דבריו הנכוחים על "שבהם של המדפיסים הראשונים [...] שלא חשכו כל עמל להטבת והשבחת ההדפסה" וכו'. הפנה למאמר זה מ' בניהו במאמרו "הבדלים בטפסים שונים של ספרים בני מהדורה אחת", קרית ספר כד (תש"ז), עמ' 62 הערה 1; וראה שם בפנים ובהערה 2 הפניות למאמרים נוספים בנושא. תודתי לכן המחבר, חנן בניהו, שהפנה אותי למאמר חשוב זה של אביו ז"ל.

ד. דרך הבאת תפילות הקבע במחזור

מחזור ארם צובה מכיל גם את כל תפילות הקבע וגם את הפיוטים שהיו נהוגים בקהילת חלב. לפיוטים הוקדש מחקר מפורט בכרך המבואות למהדורה הפקסימילית של המחזור,²⁵ ואילו במבוא לתפילות הנדפס שם²⁶ יש הכוונה כללית למחקר, ללא פירוט. מובן שלא כאן המקום למחקר המקיף על התפילות בסידור, אך במסגרת סקירת עבודת המדפיסים אני מבקש להעיר על דרך הבאת נוסחים כפולים ולעמוד על שינוי שחל בה במהלך הדפסת המחזור.

בתחילת המחזור באות כל התפילות בשלמות: תפילת שחרית ותפילת ערבית לחול ולשבת נדפסות במלואן וללא קיצורים ורמיזות מתפילה לחברתה. בתפילת ערבית לראש חודש באו רק שני מזמורים (דפים קמא-קמב),²⁷ שתי ברכות ראשונות של שמע, ו"יעלה ויבוא" (קמב-קמג). לכל שאר תפילת הערב יש רק הוראה כללית שיש לאמרה, לעתים עם ציון למספרי הדפים. בתפילת הבוקר באות רק ההוספות לראש חודש: חצי הלל, מוסף ומוסף לשבת ראש חודש (קמג-קן). תפילת מוסף לראש חודש שחל בחול מובאת בשלמותה בגלל ריחוקה מתפילת החול, ואילו המוסף לראש חודש שחל בשבת מובא ללא שלוש הברכות הראשונות, ושלוש האחרונות הבאות רק שני דפים לפניה.

"ענין חנוכה" מתחיל בהדלקת הנרות, ולאחריה "מזמור שיר חנוכה הבית לדוד" כפתיחה לתפילת ערבית (דף קן).²⁸ לאחר מכן באה הפניה לתפילה עצמה בתפילות החול, "על הנסים" (קנא) והלל שלם המועתק כולו (קנב-קנד) וללא הוראות מתי לאמרו. לאחריו בא סעיף ארוך של הוראות לקריאת התורה בחנוכה (קנד). "תיקון פורים" מתחיל במזמור ז, "שגיון לדוד" (קסב),²⁹ הפניה לתפילת ערבית, "על הנסים" וברכות המגילה (קסב-קסג). בשחרית יש רק הוראות כלליות לסדר התפילה, ואחרי ההוראה שקורין את פסוקי "ויבא עמלק" נאמר ש"מתרגמין אותם" ומובא התרגום לקריאה זו (קסד).³⁰ לבסוף יש הוראה שבליל פורים השני וביומו

25 ש' אליצור, "הפיוטים במחזור ארם צובה", עמ' 35-117.

26 י' פרנקל, "מחזור ארם צובה ודרכי מחקרו", עמ' 17-34.

27 מחזור ארם צובה שימר את המנהג הארץ-ישראלי הקדמון לפתוח את תפילת ערבית בראשי חודשים ובחגים במזמורים מיוחדים. ראה ע' פליישר, תפילה ומנהגי תפילה ארץ-ישראליים בתקופת הגניזה, ירושלים תשמ"ח, עמ' 202-208.

28 מכאן שכנראה הדליקו נרות חנוכה לפני ערבית. וראה א' עדס, דרך אר"ן, בני ברק תש"ן, עמ' קמד, סעיף ב. לאמירת המזמור ראה במצוין אצל פליישר (לעיל הערה 27), עמ' 173, ולהופעתו במחזור ארם צובה ראה שם, עמ' 207.

29 מזמור זה לפורים נזכר כבר במסכת סופרים (יח, ג) ובמקורות בודדים נוספים. ראה פליישר (לעיל הערה 27), עמ' 173 והערה 75 שם, וכן עמ' 207.

30 למעשה זה התרגום היחיד לקריאת התורה המופיע במחזור, ולא מצאתי עדויות נוספות לקריאת

הכול נוהג "כמו בראשון אלא שאין מברכין על המגילה"; כלומר בארם צובה נהגו לחוג גם את שושן פורים.³¹

כל תפילות החג הראשון של פסח באות בשלמות: לתפילת ערבית נדפסים בשלמות קריאת שמע עם ברכותיה (קסה-קעב), קידוש מורחב³² והגדה של פסח (קעב-קפט), שחרית עם ההלל (קפט-רכג), קריאת התורה וההפטרה בשלמותן עם ברכות ההפטרה (רכד-רכז), תפילת הטל (רכז-רכט),³³ מוסף (רל-רלה) ומנחה, כולל אשרי ובא לציון וכל תפילת העמידה שכבר באה בערבית ובשחרית (רלה-רנב). מכאן ואילך (רנב-רסב) כל שאר תפילות הפסח לחול המועד, לשבת שבתוך הפסח ולשביעי ולאחרון של פסח אינן נדפסות במחזור, ויש רק ציונים לאמרן. הודפסו גם כל קריאות התורה וההפטרות לכל ימי הפסח.

בתפילת ערבית לחג השבועות הודפסה רק העמידה עם ציון לשאר חלקי התפילה (רמג-רסו). הקידוש מופיע כאן שוב בנוסח המורחב (רסו-רסח).³⁴ בשחרית יש רק הפניות לתפילות המקבילות בפסח והפניה לעמידת חג השבועות, שנדפסה כבר, כאמור, בתפילת ערבית לשבועות (רסח). שוב באים כמובן הקריאות וההפטרות לשני ימי החג (רסח-רעב) ופיוטי האזהרות ליום הראשון - מצוות עשה (רעב-רעט). תפילת מוסף באה בשלמות (רעט-רפד). לכל תפילות היום השני יש הפניות, ובכלל זה הפניה לקריאת התורה שהיא זהה לזו של אחרון של פסח, ונדפסה כאן רק ההפטרה (רפה-רפו) ולאחריה האזהרות ליום השני - מצוות לא תעשה (רפו-רצה).

מכאן ואילך עד לסוף הכרך הראשון נדפסו רק פיוטים וכן קריאת התורה וההפטרה לתשעה באב (שלו-שלח). קריאת התענית לשבעה עשר בתמוז לא נדפסה, ויש רק הוראה לקרוא בפרשת כי תשא שכמובן איננה במחזור, ונדפסו גם תפילת "עננו" (רצו) והסליחות (רצו-שה).

הכרך השני מתחיל בתפילות ראש השנה, ונדפסו בו רק תפילת העמידה לערבית (תלה-תלח),³⁵ קידוש בנוסח הרגיל ולא המורחב (תמ),³⁶ סליחות (תמ-תצה), הפניות

תרגום בפורים. בשמחת תורה מופיעים קטעי תרגום רק לחתן מעונה ולחתן תורה במסגרת פיוטי הרשויות לחתנים אלו. ראה להלן הערה 42, וש' אליצור (לעיל הערה 25), עמ' 71-72.

31 ראה ערס (לעיל הערה 28), עמ' קנב.

32 הקידוש בא כאן בנוסח המורחב "תרומה הבדילנו" וכו'. נוסח זה כבר בא בסידור רב סעדיה גאון, מהדורת י' דודון, ש' אסף וי' יואל, ירושלים תש"א, עמ' קמא-קמב כהרחבה שמותר לאמרה. וראה ד' גולדשמידט, הגדה של פסח ותולדותיה, ירושלים תש"ך, עמ' 91-94 וס"ד ששון, אהל דוד (לעיל הערה 2), עמ' 314-315.

33 על שילוב ייחודי של פסוקים בתפילת הטל במחזור ארם צובה, תוך שימור מנהג קדום, ראה ש' אליצור, "סדרי פסוקים בפיוטים ובתפילות ישראל", גנזי קדם ה (תשס"ט), עמ' 17.

34 ראה הערה 32 ולהלן הערה 40, ועיין גם ש' אליצור (לעיל הערה 25), עמ' 90 הערה 192.

35 לפני העמידה בא מזמורו של יום, תהלים מז. ראה פליישר (לעיל הערה 27), עמ' 168, 206.

36 ראה ש' אליצור (לעיל הערה 25).

מעורבות לשני הכרכים של המחזור לחטיבות מתפילת השחרית (תצו),³⁷ קריאת התורה וההפטרה (תצו-תקב), תפילת מוסף (תקב-תקיא) והפניות לתפילת מנחה (תקיב). לכל תפילות היום השני יש רק הפניות, להוציא קריאת התורה וההפטרה הנדפסות במחזור (תקיב-תקיד). בצום גדליה מופיעות רק סליחות לערבית ולשחרית עם הוראות לשאר התפילות (תקטו-תקלה), ולאחריהן "וגומרים התפלה" (תקלה). אחרי הסליחות לשבת שובה (תקלו-תקנד) מתחילות תפילות יום הכיפורים. תחילה הווידוי למנחה של ערב יום כיפור (תקנה-תקנו), כל נדרי ומזמורו של יום (תקנז-תקנח),³⁸ ואחר כך הפניה לקריאת שמע וברכותיה בתפילת המועדים, ורק תפילת העמידה נדפסת בשלמותה (תקנח-תקסג). בשחרית שוב נדפסה תפילת העמידה בלבד, וליתר חטיבות התפילה (זמירות וקריאת שמע) באה שוב הפניה לתפילת השבת (תקפט-תקצד). אחרי הסליחות לשחרית (תקצד-תרג) נדפסו קריאת התורה וההפטרה (תרג-תרו). תפילת העמידה למוסף נדפסה בשלמות (תרו-תריב). בתפילת המנחה נדפסו הקריאה וההפטרה עם הפניה לתפילת עמידה בשחרית (תריב-תריו). אחרי הסליחות שקודם תפילת הנעילה (תריו-תרכא) מופיעה תפילת העמידה לנעילה בשלמות (תרכא-תרכו). המדפיסים הביאו אפוא את כל תפילות העמידה של יום הכיפורים בשלמותן, כולל הווידוי, אך ביתר החטיבות קיצרו והסתפקו בהפניות לשבת ולמועדים.

בתפילות חג הסוכות נדפסו רק תפילות העמידה לערבית ולמוסף גם בחג הראשון וגם בשמיני עצרת. לכל שאר חלקי התפילות יש הפניות מפורטות. מלבד אלו נדפסו גם מזמור של יום (תרכז),³⁹ קידוש מורחב (תל-תללא),⁴⁰ תפילת הגשם לשמיני עצרת (תרנח-תרס)⁴¹ וכל ההפטרות (ליום הראשון תרלה-תרלו, ליום השני תרמב-תרמג, לשבת חול המועד תרמד-תרמה, לשמיני עצרת תרנד-תרנה), ללא הקריאות בתורה, כיוון שהקריאות זהות למצוי בחגים האחרים ונרשמו להן הפניות בלבד. בשמחת תורה אחרי הפניות לכל התפילות נדפסו קריאת התורה וההפטרה

37 את ה"זמירות" (פסוקי דזמרה) ואת קריאת שמע וברכותיה אמור המתפלל למצוא בכרך א, בתפילות השבת. את מזמור היום (הנוסף גם בפסוקי דזמרה; ראה פליישר [לעיל הערה 27], עמ' 208) ואת תפילת העמידה מורים לומר על פי המובא לתפילת ערבית (בכרך ב), תוך הוספת הקדושה וברכת הכהנים מתפילת השבת, שוב בכרך א.

38 מזמור קג. ראה פליישר, שם, עמ' 170, וכן עמ' 207.

39 מזמור עו. ראה פליישר, שם, עמ' 171 והערה 59 שם, וכן עמ' 207.

40 אותו קידוש הבא גם בפסח ובשבועות. ראה לעיל הערות 32, 34. גולדשמידט שם ציין ש"במחזור חלף הובא נוסח זה בתור קידוש לסוכות, ומסתבר שנוסח זה היה משמש שם לכל הרגלים". נראה שלא היה לפניו הכרך הראשון של המחזור שבו מופיע הקידוש לפסח ולשבועות, ולכן כתב רק "מסתבר".

41 לנוסח הייחודי של התפילה ראה ש' אליצור (לעיל הערה 33), עמ' 18.

(תרסד-תרסח) ולאחריהן "פיוטים לשמחת תורה", שבסופם רשויות לחתן מעונה ולחתן תורה עם קטעי תרגום.⁴²

בכל תפילות הצומות שבאות לאחר מכן, עשרה בטבת (תרפה-תרפח) וצום אסתר (תרפח-תרצב), באים רק פיוטים וכן ציון כללי לקריאה בתורה, כפי שצוין בשבעה עשר בתמוז.

מסקירה זו מתברר שעורכי המחזור השתדלו מלכתחילה להדפיס את כל התפילות בשלמותן ללא דילוג וללא הפניה מתפילה לתפילה, אך ככל שהתקדמו ראו שהמחזור תופח ותופח, ומנקודה מסוימת – אחרי תפילות החג הראשון של פסח – החליטו לקצר, הרבו בהפניות והדפיסו בשלמותן בעיקר את תפילות העמידה שנוסחן לא הובא קודם לכן.

ה. סיכום

עמדנו בדברינו על כמה היבטים הנוגעים להדפסת מחזור ארם צובה. תחילה עסקנו בעיקר בעניינים קודיקולוגיים: עיינו בקולופון שבסופו, עמדנו על דרך סידור כל הקונטרסים במחזור ועל שיטת מספור העמודים והקונטרסים, הבלטנו את ייחודו של הקונטרס האחרון בכרך הראשון, ראינו שבכמה מקרים טעו המדפיסים במספור הדפים והקונטרסים, ועמדנו על שיבוש של הסדר בתפילת "ברוך שאמר" בעותק שנדפס על קלף. בהמשך המאמר נבחנה שיטת המדפיסים בנוגע להבאת התפילות החוזרות במחזור, והתברר שתוך כדי הדפסה השתנתה הגישה, ובמקום הבאה מלאה של כל התפילות כסדרן, ששלטה במחזור מתחילתו, החלו המדפיסים לקצר ולשלוח את המתפללים לעמודים קודמים שבהם נדפסו התפילות, ולא נרתעו אפילו מלשלוח לשני הכרכים במעורב.

למרות הטעויות הקלות והקיצורים הרבים הייתה עבודת המדפיסים בויניציאה בשנת רפ"ז עבודה גדולה וחשובה, שנעשתה בהידור הראוי (על פי תנאי אותם הימים) ובתשומת לב רבה. יש להחזיק להם טובה מרובה על שהותירו לדורות זכר למנהג חשוב שאבד מן העולם, ולהודות גם לאנשי יד הרב נסים שבהשראתו של פרופ' מאיר בניהו ז"ל שבו וזיכו את הציבור במהדורת הצילום המפוארת של המחזור הזה.